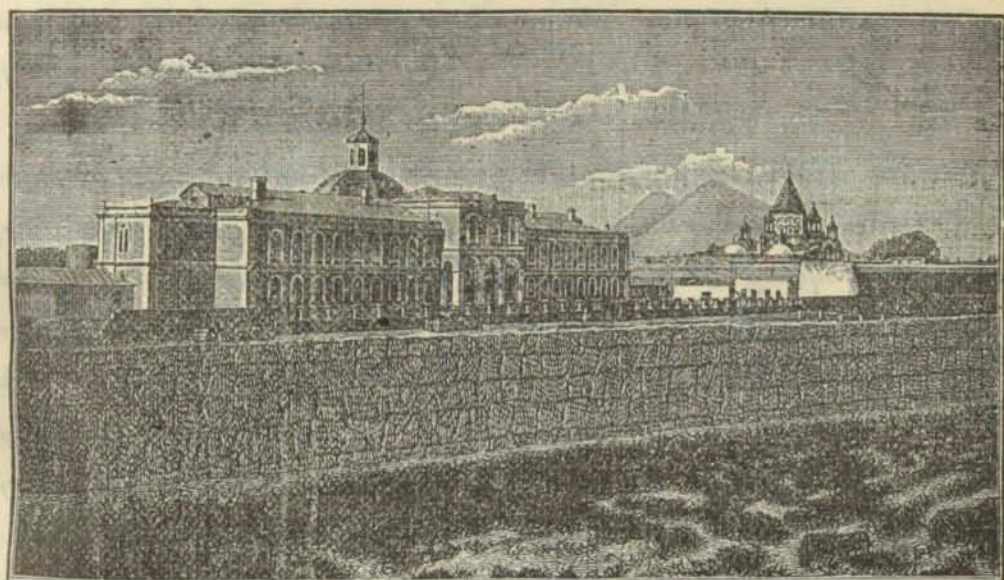

Կ Ր Օ Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

(Շարունակութիւն):

19.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԳԱՒԱՆԱՆՔՆԵՐԻ:

Եկեղեցական պատմութեան ընթացքին և պատահարներին քննարար հասու լինելու համար անհրաժեշտ նպաստ է դաւանանքների պատմութիւնը, յասն զի առաջնի նիւթը սերտ կապուած է դաւանանքների պատմական զարգացման հարցերի հետ: Իսկապէս այդ առարկան մասն է եկեղեցական պատմութեան:

որովհետեւ ներկայացնում է քրիստոնէական հաւատքի այն դարգացումն ու կազմակերպուիլն, որով կազմուել են հիմնական համազմունքների որոշ արտայայտութիւններ կամ դաւանանքներ: Հասկանալի է՝ որ այդ դաւանանքներն աւանդաբար անցել են մինչեւ առ մեզ զանազան դէպքերի հետ կապակցուած, ըստ որում և ունին իւրեանց քննական պատմութիւնը՝ թէ ինչպիսի հանգամանքների հետ են ընթացել, յերկրուել կամ ընդհարուել:

Յայտնի է՝ որ Քրիստոս ոչինչ չէ տուել գրաւոր. բերանացի է եղել Նորա աւանդածը. բերանացի—և առաքեալների քարոզածը: Իսկ ինչ որ վերջիններս գրի են առել, այդ արել են միայն ի դէպ, երբ պէտք է զգացուել մի համառօտ ամփոփումն ապա այն քարոզութիւնների, սրոնցով ջանացել էին երկնային վարդապետի երկրային կեանքն և ուսուցումը ներկայացնել մարդկանց աննման կրթութեան համար: Հարկաւ քրիստոնէութեան էական սկզբունքները պէտք է ժողովրդին մատչելի դառնային միայն ժողովրդական լեզուով, ժողովրդական պատկերներով և ժամանակի արտայայտական եղանակով: Վասնորոյ և իւրաքանչիւր առաքեալ՝ նայելով թէ ինչ շրջանի մէջ էր քարոյում, ըստ այնմ ևս ծաւալումն էր տալիս իւր նիւթին, առաւել առաջ տանելով այն գաղափարներն, որոնք պահանջւում էին, ուստի և այլ է Մատթէոսի աւանդած տիրական աւետարանն, այլ է Մարկոսինն ու Ղուկասինն իւրեանց հիմնական ծրագրով և այլ Յովհաննէսինը, որ աստուածաբանում է «ի սկզբանէ»՝ սկսելով իւր քարոզութիւնը մարդացեալ Աստուծոյ Բանի մտածողական սկզբից:

Քրիստոնէական գաղափարները ժամանակի ընթացքում պահանջ յառաջացրին բանակարգական մշակման և այդ այնքան առաւել, որքան յառաջագիմում էր համայնքը. նոքա զարգացան՝ այո՛, Յովհաննէս և Պօղոս առաքեալների գործունէութեան շրջանում: սակայն երբ հրէական և հեթանոսական հայեցողութիւնները սպառնացին խառնուելու այդ աստուծային վարդապետութեան մէջ, զգալի եղաւ քրիստոնէական սկզբունքների դաւանական մի ամփոփումն. այդ տեղից ծագեց հաւատալիքի այն գեղեցիկ և հակիրճ հիւսուածքն, որ բազմիցս կրկնում են իւրա-

քանիւր հոգեորական և աշխարհական առաւել քան իբրեւ երգումն հաւատարմութեան Աստուծոյ՝ Հայաստանեայց ս. եկեղեցու, հայրապետի և խղճի առաջ: Բայց քանի որ կային զանազան ուղղութիւններ ուսումնասիրական շրջաններում որոնք միացուցիչ մի աղբիւր չունենալով, այդ սկզբունքների հասկացողութեան նկատմամբ տարաձայնում էին, յառաջացան վէճեր՝ ուրեմն և հարազատ տեսութիւնների հետամտութիւն: Ահա այս հետամտութիւնը, որ քննական պարտ է լինել, ձգտում է գրտնել ճշմարիտը, ճանաչել սխալն ու մոլարը, զատել հարազատն անհարազատից՝ և այս ամենը դաւանանքների պատմութեան խնդիրն է: Այս պատմութիւնն է՝ որ ըմբռնել է տալիս դաւանանքների էութիւնն և գիտատեղացնում նոցա, որպէս զի դա քա լոկ զողանջիւն չգառնան դաւանողների իմացութեան մէջ, այլ բնորոշ հաստութեան հիմունքներ: Այստեղ է որ հայ խոզակը կտեսնէ Հայաստանեայց եկեղեցու պատմութեան առաքելական այն սքանչելի պարզութիւնն ու հարազատութիւնն, որոնց պահպանութեան համար կռուել են Հայոց ազնուամիտ Հայրապետները Ե. դարից սկսեալ շարունակ, բայց և այնպէս կարճատեւների շրջանում չեն ճանաչուել և թշնամանուել են: Այլ և ուսումնասիրելով այս պատմութիւնը կտեսնենք, թէ ինչպէս այն սկզբունքներն, որոնք մարդկային փրկութեան հիմունքներ են, կեանքի և մահուան խնդիրներ էին դարեր շարունակ:

Քրիստոնէական դաւանանքներն և սկզբունքները միմեանց հետ այնպէս յերկրորդած են, որ անհրաժեշտ է խոյս տալ այս ու այն կէտի զանցառութիւնից. բնաւ չի կարելի որոշել գլխաւորներ և երկրորդականներ, կամ էականներ և մասնաւորներ և ըստ այնմ ուսումնասիրել, փասն զի այն որ մասնաւոր է կամ երկրորդական մէկի բոլորական կարծիքով, մեծ նշանակութիւն է ունենում հիմնական դաւանանքների բացատրութեան համար, և առաջնի չլինելը կարէ երկրորդի մէջ բաց յառաջացնել և կամ կռուան տալ հակաճառական առարկութիւնների 4: Անյար-

1. Ընն մոլորութիւնների ծանօթութիւնը խիստ անհրաժեշտ է, առանց որի անհնար է խուսափել անգիտաստական սխալներից:

մար է նաև պատմական տեսադէպով շրջանների բաժանել և իւրաքանչիւր շրջանի մէջ դաւանանքների պատմութիւնն առանձին ուշադրութեան առնել, զի այդ կցկտուր ամբողջութիւն կոտայ: Միակ շաւիղը (մեթոդ), որով կարելի է անսայթաք ընթանալ՝ այդ դաւանանքների դարաւոր կարգն է, որ պահպանուած է հէնց հաւատամքի մէջ. դոյն կարգի վերեւից սկսել և ներքեւից ելնել՝ համառօտութեան ամուր հիմնաքար կլինի:

Ս. Գրքն և առաքելական հայրերի գրութիւնները վարսելով իբրև հաստատուն չափ և դորանով չափել հետակայ դարերի դաւանական վարդապետութիւններն իւրեանց պատմական հանգամանքներով — այս է դաւանագէտի հայեցակէտը: Այդպէս կճանաչէ նա քրիստոնէութեան վեհ անցեալն և ապա այն «տխմարութիւններն» որոնց կատարելութիւնը պանծացաւ սխոլաստիկութեան մէջ և իւր հակադիր վերջին ծայրայեղութիւնը տուաւ Բողոքական աղանդների ոմանց ասպարիզում: Թէ որքոն հետաքրքրական է այս դիտութիւնը՝ նկատելի կլինի՝ եթէ յիշենք այն ընդհարումներն ու գործակցութիւնն, որոնք եղել են քրիստոնէական հայեցողութիւնների՝ և մարդկային յետադիմութեան ու յառաջադիմութեան գրեթէ բոլոր արդիւնքների հետ: Իսկ սխոլաստիկութեան միջնորդող կոտայ մեզ հաճաք և կսկիծ, զի այդ է քրիստոնէութեան քողով ծածկուած Հռովմէական կառակերգութիւնը:

20.

Հ Ա Յ Ր Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն:

Եկեղեցու վարդապետութիւնն ուսումնասիրելու համար, որպէս տեսանք, անհրաժեշտ է դիմել առ եկեղեցական հայրերի գրուածներն, որպէս զի Ս. Գրքի և դոցա չափով որոշենք նաև սխալն ու մօլարը: Այստեղից յառաջանումէ կարիք մի առանձին բանակարգի, այն է հայրաբանութեան, որ Հայաստանեայց եկեղեցուն վերաբերեալ մասով կարէ լրացումն ստանալ նաև եկեղեցական մատենադրութեան մէջ, իսկ օտար եկեղեցիներէ շարժանը — ընդհանուր եկեղեցական պատմութեան մէջ:

Հայրաբանութիւնը դրադուում է եկեղեցու հայրերով, իսկ եկեղեցական հայրեր կոչուում են այն եկեղեցականներն, որոնք ներգործական գեր են կատարել մի որոշ եկեղեցու սկզբնական զարգացման համար: Դրոցա՛ից առաքելական հայրեր են կոչուում առաքեալների ժամանակակիցներն, որպէս Բարնաբաս, Իգնատիոս, Պոլիկարպոս, Հերմաս, Պապիաս և Կղեմէս Հռոմանոս*: Հայրերից դուրս կան և եկեղեցական վարդապետներ և գրողներ: Հարկաւ չի կարելի կտրական բաժանումներ մտցնել գոցա մէջ. միայն թէ եկեղեցական գրողներ լինում են այնպէսների (գորօր, Օրիգենէս) որոնք իւրեանց գրուածքներով լիակատար վստահելի չեն: Իսկ վարդապետներ են, որոնք հիմնուելով հայրերի վերայ, ուսուցել են և քարոզել եկեղեցու ճշմարտութիւնները: Հայաստանեայց եկեղեցին հետեւելով իւր դարաւոր գործունէութեան պատմութեան՝ ունի իւր հայեցողութիւնն այդ նկատմամբ, որ տարբերուում է թէ Հռովմէական և թէ «Բողոքական» եկեղեցիներից: Հռովմ հասցնում է իւր հայրերի շրջանը մինչև ԺԳ. իսկ «Բողոքական» եկեղեցիները մինչև Զ. դարը: Հայաստանեայց եկեղեցու հայրերի անպայման շրջանն է մինչև Ե. դարի վերջը. իսկ այդ ժամանակից մինչև ԺԲ. դարը եկեղեցական հայրեր են միայն օրինաւոր ընդհանրական կաթողիկոսներն և նոցա հովանաւորութեան տակ գործող եկեղեցականք. իսկ այնուհետեւ եկեղեցական հեղինակները սուրբ վարդապետներ են, որոնց ասածները պէտք է անպատճառ չափել ս. հայրերի համեմատութեամբ: Այս վերջին շրջանում ևս եղել են Հայաստանեայց եկեղեցուն ջերմ նախանձախնդիր և անձնուէր անձինք, որոնք կռուել են Հայոց ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար և սրբոց կարգը դասուել. սակայն և այնպէս նոցա գրուածքները չեն կարող ինքնուրոյն ազդիւր դառնալ եկեղեցու վարդապետութեան, այլ միայն ձեռք ձեռքի տուած ս. հայրերի հետ: Այս տեսութեան մի պարզ և մեծաբարբառ ապացոյցն այն է, որ հայոց եկեղեցականները մինչև մեր օրերը նախ յենուում են Ա. Գրիգոր Լուսաւորչի և նորա ս. ժառանգ-

* Տես Hagenbach. անդ. էջ. 326.

ների՝ ապա գոցա յաջորդ ընդհանրական կաթուղիկոսների և Պաշլաուռնիների՝ հուսկ յետոյ ս. Ներսէս Շնորհալու վերայ, և ապա թէ յիրարկում են մասամբ և վերջին շրջանի սրբերի գրուածները: Քաջայայտ է որ հայրաբանական ուսումնասիրութեան մէջ պէտք է մտնէ ոչ միայն ս. հայրերի կենսագրութիւնն, այլ և նոցա հիմնական վարդապետութիւնը, եթէ այդ մինչև անգամ եկեղեցական մատենագրութեան նիւթ դառնայ:՝ Իսկ թէ որքան մեծ տեղ պէտք է բռնեն այդ հոգեշունչ հայրերի վսեմաթուիչ և ազդու գրուածների ընթերցանութիւնն, այդ կզգայ իւրաքանչիւր ոք, եթէ միայն փոքր ինչ ծանօթանայ գոցա կենդանի պարզութեան հրաշալի վեհութեան և ուշագրաւ գեղեցկութեան:՝ Հայաստանեայց ուղղափառ ս. եկեղեցին կարելի է միմիայն գոցանով ճանաչել և սիրել:

21.

ԴԱԻԱՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ:

Բաւ չէ գիտենալ եկեղեցիների անցեալ պատմութիւնը. հարկ է ճանաչել նաև նոցա այժմեան վիճակը՝ թէ կազմակերպական և թէ ծիսական կողմից. ահա այս առարկայ է դաւանագիտու-

1. Մենք չունինք Հայոց ս. հայրերի գրուածների կանոնաւոր հրատարակութիւն: Յոյն և Լատին հայրերինը կայ գեղեցիկ հրատարակութեամբ J. P. Migne, patrologiae cursus completus.... Paris 1844—: և այլք: Յիշելի է և E. Fialon, les pères de l'église grecque: recueil de discours, de lettres et de poésies etc. Paris. 1882. Harnack և Gebhardt ևս հրատարակում են Texte und Uebersetzungen z. Gesch. der altchrist. Literat. Leipzig 1882—.

2. Հայոց գպրոցներում չեն կարող օտար եկեղեցիների հայրերը կանոնաւոր տեղ բռնել հայրաբանութեան մէջ. սակայն փափագելի է որ դոքա գտնէ մինչև եփեսոսի առաջին ժողովը ուսումնասիրուեն լաւապէս դաւանանքների պատմութեան մէջ, մանաւանդ որ կան հայերէն գեղեցիկ թարգմանութիւններ, թէև մեծ մասամբ անտիպ: Հայոց մէջ աստուածաբանի նշանաբանը պէտք է լինի առհասարակ կարճ ժամանակում և սակաւ ժամերում շատ բան ամփոփել և առարկաների թիւն ըստ կարելւոյն չբաղմանել:

թեան և կամ ըստ օտար անուան (symbolik) ¹ Հանգանակաբանութեան: Հանգանակաբանութիւն է կոչուած, վասն զի սկզբնապէս զբաղուել է եկեղեցիների հաւատոյ հանգանակներով և հրապարակական հաւատագրութիւններով: մինչդեռ այժմ չէ սահմանափակուած միայն դոցանով, այլ գլխաւոր ուշադրութիւն է դարձնում եկեղեցիների դաւանական, վարչական, ծիսական, կենսական և վարդապետական առանձնայատկութիւնների վրայ, ամբողջութեամբ նաեւ պատմութեան այն էական շրջաններն, որոնք հիմնական նշանակութիւն են ունեցել այս ու այն եկեղեցու բնորոշ դարգացման համար: Հարկաւ սորա շրջանից դուրս չեն և այժմեան մանր մունր աղանդները: Այսպիսով այս առարկան իւր ծրագրով լոկ պատմական է և անհրաժեշտ նպաստ ու նախադուռն Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանաբանութեան:

Վերեւ տեսանք, որ հաւատոյ հանգանակը կամ հաւատամքն՝ դաւանանքների ալն ամբողջութեամբ է, որ խոստովանուում է մի եկեղեցու կամ համայնքի բոլոր անդամներից: Յայտ է որ այդ անհրաժեշտ է և հաւատամբը պէտք է կրօնի առաջին ուսուցման նիւթ լինի, քանի որ կան զանազան դաւանանքներ և մոլորութիւններ կամ հերետիկոսութիւններ, իսկ առանց դաւանանքի՝ կամ օտարածին դաւանանքի պատկանող լինել՝ նոյն է թէ հոգով չպատկանել մի որոշ սրբագործուած ազգային համայնքի կամ եկեղեցու:

Հայաստանեայց եկեղեցին ունի մի նշանաւոր հաւատամք, որ իւր գեղեցիկ առանձնայատկութիւններով հանգերձ՝ մասամբ ծագումն է առել Երուսաղէմի և Ասորական հաւատամքների կապակցութեամբ: իւր վերջնական լրացումը ստացել է, որքան կարելի է հետամտել, Ե. գարի առաջին կէտում: Միայն թէ հիմնական կէտերով համաձայն է Նիկիոյ մեծ ժողովի դաւանանքին, ուստի և կոչուել է Նիկիական: Նորա արտայայտութիւնները գտնում ենք Հայոց ա. հայրերի գրուածներում, իսկ կտորներ՝ Զ. գարի (Կոմիտաս կաթողիկոսի և սյւրց) գեռ անտիպ թղթերի մէջ: Իսկ այդ հաւատամքի բոլորովին համապատասխանութիւնը

1. Symbolon յոյն բառից, որ է նշանակ, դաւանած և:

մկրտութեան հաւատամքն է, որ յիրարկուած է մկրտութեան ժամանակ *:

Առաւել ընդարձակ մի հաւատարանութիւն ևս կայ ժամագրքում, որի մէջ Հայաստանեայց եկեղեցու դաւանանքները ճշգիւ մի առ մի և պարզ արտայայտուած են 4:

Ուրիշ քրիստոնէական եկեղեցիներէից գրեթէ իւրաքանչիւրը ճշգրտելով դէպի ինքնուրոյնութիւն՝ ունի իւր սեփական կամ սեփականացրած հաւատամքը: Հռոմէական եկեղեցին ունի և առաքելական կոչուած մի հանգանակ, որ հաստատապէս Հռոմէական մի եկեղեցում է հեղինակուել, մանաւանդ որ արեւելեան եկեղեցիները դորա մասին տեղեկութիւն չունին:

Դաւանագիտութեան գործը չէ վերջանում այդ հաւատամքները հետազօտելով և ճանաչելով. նա ամբիփում է և դանազան եկեղեցիների դաւանանքներն և համեմատութիւն անում դոցա մէջ: Նա ներկայացնում է և քրիստոնէական եկեղեցիների բարոյական կեանքը մանրամասնաբար. այլ և նոցա վանական, վարչական և ծիսական կազմակերպութիւնն՝ արտաքին և ներքին վիճակի և յարաբերութեան հետ միասին 2: Հօսկ ապա՝ դաւանա-

*. Տես և իմ գրուածքը Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zur Byzantinischen, vom IV bis zum XII Jahrh. Leipzig. Gustav Fock. 1892. էջ 21—28: Նիկիականի հին թարգմանութիւն կայ զրչագրների մէջ Նիկիոյ ժողովի կանոնների հետ, որ խիստ տարբեր է Հայոց հաւատամքից:

1. Ժամագիրք Հայաստանեայց ս. եկեղեցւոյ, արարեալ սրբոց թարգմանչացն մերոց՝ Սահակայ և Մեսրոպայ և երանելի հայրապետացն մերոց Գիւտոյ և Յովհ. Մանգակունւոյ և սրբոյն Ներսիսի Շնորհաւոյ. ս. էջմիածին 1892, էջ 1—3:

2. Առհասարակ բոլոր առարկաների և մանաւանդ քնքոյշ հարցերով զրազուող ճիւղերի դիտնական հետազօտութեան համար չի կարելի վերցնել միայն մի եկեղեցու պատկանող հիղինակի, այլ նաև հակառակորդների գրութիւնները: Ամենանշանաւորներն են Հռոմէականների մէջ՝ Moehler, Symbolik 10. տիպ Mainz 1888 իսկ բողոքականների մէջ Dr. G. B. Winer, comparative Darstellung des Lehrbegriffs der verschiedenen christlichen Kirchen.... 4 տպագրութեամբ Leipzig. 1892. Խիստ ընդարձակ է և դեռ կիսատ Kattenbusch, Lehrb. der Konfessionkunde. Freiburg 1892.

գիտութիւնը պէտք է ուշադրութեան առնէ քրիստոնէս կան գլխաւոր եկեղեցիների ուսումնական կեանքը, թէ ինչ գործունէութիւն ունին նոցա հոգեւոր դպրոցներն ու ճեմարանները. կամ եկեղեցականութիւնն ու ժողովուրդը, թէ որքա՞ն են կարենում դժբաւեւ տարանի լուսաւորութեան գրօշակը բարձր պահել. ձգտում են դժբաւ հաւատքով յառաջ վարել աշխարհի յառաջագիմութիւնն ու կատարելագործումն, որպէս պահանջում է աւետարանը, թէ հաւատքի ամրութիւնից զուրկ լինելով, չգիտեն ճշմարիտ լուսաւորութիւնն և ընդգիմագրում են նորան վախկոտաբար՝ որպէս խաւարի, և թէ արդեօք որքան են կարող կենդանութիւն ստանալ աւետարանի աստուածային ձայնից, որպէս զի չպայթին լուսոյ տունկերից՝ իբրեւ տկար անօթներ:

Անշուշտ այս գիտնական ուսումնասիրութիւնը լոկ վերացական չպէտք է լինի, այլ վիճակագրական տուեալների հիման վրայ. եկեղեցու աշխարհագրական ծաւալումն անգամ տեղ է բռնում այստեղ, նոյնպէս և ժողովրդի, թեմերի, հոգեւորականների, դպրոցների և այլոց թիւը՝ հարկաւ և տարեկան յառաջագիմութիւնը, Կորա համար ևս անհրաժեշտ է կրթել երիտասարդի պատմական հասցութիւնն, որ կարենայ խելամուտ լինել չոր ու ցամաք տեղեկութիւնների էութեան և նշանակութեան և օգտուել լրագրական, ճանապարհորդական և պսշտօնական տեղեկութիւններից, մանաւանդ և որոշել վստահելին և անվստահելին, որոնք ամենուրեք խառնուում և շփոթուում են իրար հետ: Այս վիճակագրական հմտութիւնը ցոյց կտայ զիւրաւ, որ գիտութեան, լուսաւորութեան և քրիստոնէական բարոյականութեան յառաջագիմութիւն ու զօրութիւնը բնաւ չեն կախուած ժողովրդի, և երկրի մեծութիւնից ու ճոխութիւնից, այլ լիապէս ազգային հոգեւոր կենդանութիւնից, որի սննդեան արմատները խոր տեղաւորուած են աստուածային լոյսի կտակարանի մէջ:

Խիստ հետաքրքրական է մեզ համար ուրիշ եկեղեցիների դպրոցական կեանքը. Զուլփարիայի նաան ցոբքիկ երկրում կան աստուածաբանութեան և հոգեւորականական Դասակարաններ (ի Բաղէր, Բերն, Թընէլ, Լոզան և Ցիւրիխ), 2 ճեմարան (ի Նոյշատել և Ֆրիբուրգ) 3 ազատ մասնագիտարան-

ներ (Ժընեվ, Լոզան, Նոյշատել), և այլ դպրանոցներ, Այդ 11 մասնագիտարաններում սովորել են անցեալ տարի 462 աստուածաբաններ և 18 լսողներ. Յիւրիխում 20ի չափ աւարտած անձինք չեն կարեցել օգոստոսին տեղ գտնել:

Ֆրանսիայում շուրջ 10,000 աշակերտ են եղել հոգեւոր դպրանոցներում: Գերմանիայում 20 համալսարանների աստուածաբանական բաժնում 150 բողոքական և 53 հռովմէական պրոֆեսորների դասախօսութեամբ սովորել են 3840 բողոքական աստուածաբաններ և 1080 հռովմէական, ընդ ամենը— 4920:

Ռուսաց եկեղեցին ունի 4 հոգեւոր ճեմարաններ (ի Պետերբուրգ, Մոսկւա, Կազան և Կիեւ) 800 ուսանողներով, իսկ 60 դպրանոցներ 3,600 աշակերտներով: Իտալիան, Սպանիան, Պորտուգալեան, Անգլեան առաւել ևս անցնում են այդ համեմատութիւնից, նոյն իսկ հիւսիսային Ամերիկայի եպիսկոպոսական եկեղեցին ունի 72 եպիսկոպոսներ, 3,865 քահանաներ, 313 սարկաւազներ, 582 թեկնածուներ, 1,806 ընթերցողներ, 549,250 դրոշմաւորներ. սովորողներ կիրակնօրեայ դպրանոցներում 42,828. աշակերտներ 398,378. եկեղեցիներ 4,581, որբանոցներ 49. պատսպարաններ 62. ճեմարաններ 62. կոլլէժներ 13. աստուածաբանական դպրոցներ 20. և այլն: Վերջին 3 տարիներում աւելացել են 618 եկեղեցիներ. նուիրատուութիւններ հաշոււմ են 50 միլիոն դոլլար: (Տես le catholique Français 1893 №.20. Revue internationale de Théologie, Berne 1893. №. 1 էջ. 89. Akademisches Taschenbuch f. Theologen. Berlin 1892. Приложение кь календ. для учителей Ф. Гельбоке 1893).

Ռուսաց հոգեւոր դպրոցներում տւանդոււմ են. ուսումն ս. Գրոց 4. Ժ առաջին դասարանում մինչև 2. Օրէնք, Բ. դասարան 2 Ժ մինչև եզր: Գ. դասարան 4 Ժ. մինչև Սիրաք, Դ. դաս. 3 Ժ. մարգարէները: Ե. դաս. 3. Ժ. մինչև Գործք առաք.: Զ. դաս 3. Ժ. Թղթերն ու յայտնութիւնը: Սրբազան պատմութիւն Հին և Նոր Կաակի 2 Ժ. Բ. դաս.: Ընդհ. եկեղեց. պատմութիւն՝ Գ. դաս. 2 Ժ. Դ. դաս. 3 Ժ. մինչև կրօնական վերանորոգութիւն: Ե դաս. 1 Ժ. Ռուսաց եկեղ. պատմ. Ե. դաս. 2 Ժ: Զ. դաս. 1 Ժ. (1589—1700): Աստուածաբանական ներածութիւն 3 Ժ: Ուսումն ուսւ հերձուածի մասին (расколъ) 6 Ժ. Ե. և Զ. դասարաններում: Դաւանաբանութիւն Ե. և Զ. դաս. 6 Ժ: Հերքողական (обличительное) աստուածաբանութիւն. Զ. դաս. 1 Ժ. Բարոյաբանութիւն, Զ. դաս. 2 Ժ: Գործնական աստուածաբանութիւն Ե. դասարան 2 դաս. Զ. 2 դաս. Ընդհ. ծիսագիտութիւն (литургия) Դ. 1 Ժ: Մասնաւոր ծիսագիտութիւն Ե. 2 Ժ: Տրամաբանութիւն, հոգեբանութիւն, համառօտ պատմութիւն փիլիսոփայութեան. Բեմասացութիւն, տաճրական մանկավարժութիւն. Տեսութիւն

բանահիւսութեան Ա. դաս. 4 Ժ. Բ. դաս. 4 Ժ. Ընդհ. և Ռուսաց պատմութիւն Ա, Բ և Գ դաս. Ռուսաց գրականութիւն 1. դաս. 4 Ժ. Տարրական հանրահաշիւ մինչև յառաջախաղութեան (прогрессія) վերջը, Տարրական երկրաչափութիւն, Համառօտ տոմարագիտութիւն, Բնաբանութիւն համառօտ, Լատին յոյն և երբայեցերէն լեզուներ, երգեցողութիւն, Հոգեւոր ձեմարանների վերատեսուչները հոգեւորական են և ունին ոչ աւելի քան 2 Ժամ աստուածաբանական դասախօսութիւն և հսկում են բարոյական և կրօնական ուղղութեան, բոլոր կարգերի և դասախօսութիւնների վրայ, Տեսուչը մի պրոֆեսոր է, ըստ կարելոյն հոգեւորական. նա դաստիարակ է և ունի երկու օգնականներ, որոնք պէտք է լինին մագիստրոս կամ հոգեւոր թեմնաձուներ. դոքա կարեն դասեր ունենալ և կարգապահներ են, Գասախօսները միայն ռուսագաւաններն են, Աւանդուածն՝ աստուածաբանական ներածութիւն, 11. Գիրքը, դաւանաբանութիւն, բարոյաբանութիւն, հովուական, բեմբասացութիւն, մանկավարժութիւն, եկեղեցական իրաւաբանութիւն, եկեղեց պատմութիւն, հայրաբանութիւն, եկեղեց. հնաբանութիւն և ծիսագիտութիւն, փիլիսոփայութիւն, տրամաբանութիւն, հոգեբանութիւն, բնազանցութիւն, փիլիսոփայութեան պատմութիւն, ապա գրականութիւն, լեզուներ, դաւանագիտութիւն, Աւսումը տեւում է 4 տարի. ընդունուածն քննութեամբ՝ գիշերօթիկ. իսկ երթեկներ՝ միայն եթէ ծնողաց մօտ են ապրում. ազատ ունկնդիրներ—առաջնորդի թոյլտւութեամբ և եթ. Մատենադարանի գրքերը, լրագիրներն և ամսագիրները պէտք է ունենան առանձնապէս վերատեսչի թոյլտւութիւնը, Տես. Уставъ и штатъ православныхъ дух. Академій Спб. 1884.

Կաւանագիտութեան այդ մանրամասնութեան մէջ նշանաւոր տեղ պէտք է բռնեն թէ Հռովմէական եկեղեցու հեթանոսական կարկատաններն ու սկզբունքները 1, թէ նորա դէմ բողոքող ուղղութեան բազմաթիւ հերձուածների բանապաշտական (rationaliste) կամայականութիւնների ծայրայեղութիւնները, թէ հեթանոսութիւնն ինչպէս մարմնացած է Հռովմ. եկեղեցում, այդ կարելի է տեսնել նոյն իսկ այն պառակտումից՝ որ եղաւ նորա և «հին կաթոլիկ» համայնքի 2 մէջ. սա է որ ձգտում է դէպի արեւելեան

1. „Rome, qui est une secte, la plus grande du monde, mais une secte, a faussé la nation de l'Eglise, qui est devenue une vaste organisation ecclesiastique plutôt qu'une institution divine“. Le cathol. Français 1893 №. 19. Աւրեմ համարում է «աշխարհի ամենամեծ աղանդ»՝ Հռովմը:

2. Դոցանից զորօր. Պարիզի համայնքը՝ հայր Hyacinthe Lyson հռչակա-

եկեղեցիների պարզութիւնը, պահանջելով իւր գործունէութիւնը ամբողջ արեւմուտքում: Չւական ծիսականութիւնը, թողութիւնը ծախելը, հեթանոսական ճոխութիւնը, պապի անսխալականութիւնը, աշխարհական ձգտումներն և աշխարհականին պիղծ համարելը, դաւանական շեղջակուտումները, ամբարտաւան ինքնահաւանութիւնը, ազգերի ինքնուրոյնութեան և լեզուի թշնամութիւնն, միլիոնաւոր սրբերի տստուածախոյել պաշտամունքները և նոցա պատկերների պաշտումը հրապարակներում և անտառներում, ևն ևն ևն երկնագոյ հեթանոսութիւններ են, որոնք սոսկեցնում են մտածող մարդուն իբրև քրիստոնէական խեղկատակութիւններ: Իսկ «Գողթքականոց» անհամար տղանդները *, նոցա կամայական տեսութիւնները՝ յառաջադաժ Հռովմայ դէմ անպայ-

ւոր քարոզչի առանջնորդութեամբ պահանջում է ձգել պապի անսխալականութիւնը, եպիսկոպոսների ժողովրդական ընտրութիւն անել, պաշտամունքը ֆրանսերէն ազգային լեզուով կատարել, քահանաներին թոյլ տալ ամուսնանալ, եկեղեցիների ազատութիւն և բարոյականութիւն ներշնչել (1. Rejet de l'infalibilité du pape; 2. Election des évêques par le clergé et le peuple fidèle; 3. Celebration des offices liturgiques et lecture de la Bible dans la langue nationale; 4. Liberté du mariage pour les prêtres; 5. Liberté et moralité de la confession. Տես. Programme de la Réforme catholique Paris 1891.) Պապական անսխալականութիւնն այնպիսի մի սոսկալի գրութիւն է, որի հետ ոչ մի ազգ և ոչ մի պետութիւն չի կարող հաշտուել, զի պապը չէ ճանաչում որ և իցէ կայսր անգամ, եթէ նա չէ հնազանդւում իւր կամաց:

*. Զորօր. Լութերական, Արմինեան, Սոցինեան, Մենոնիտ, Բարտիստ (Մկրտական) (Կ. տեսակ), Շաբաթականներ, Տունկեր (Tunkers), Վալփինեանք, Յովինգլեանք, Օձամկրտականներ, Վամպելիտք, Քրիստեանք, Նորամկրտեանք, Մեթոդիստներ, Վեսլէյանք, Վիտեֆիլտեանք, Ալքստեանք, Միացեալ եղբայրք, Փրկագօրք (The salvation Army), Իրվինգեանք, Դարբիստներ, Մորմոններ, Տաճարականներ, Նազարականներ, Երերեաններ (Quäker), Շեկեր, Հիկզիտիուեկներ, Պերզեկցիոնիստներ, Ներշնչեալներ, Սուէտարողեաններ, ևլն. ևլն.: Հռչակաւոր Դեօլինգեր պատմագէտը համարում էր 70 բողոքական աղանդներ, իսկ այժմ՝ Նիւ-Իօրկի իմ մի ծանօթ քահանայ Johann Rockstroh ասում է՝ որ երկու անգամ 70 են դարձել: Սակայն թէ Հռովմեական եկեղեցու և թէ դոցա մասին ժողոված նիւթերս հարկէ առանձին հրատարակել:

ման բողոքելուց, ինքնահաւանութեան նոյնանման սկզբունքները, մանաւանդ նոցա միսիոնարների այլանդակ քարոզչութիւնը նոյն իսկ քրիստոնեաների մէջ ևն ևն ևն. որոնց մասին ընդհանուր խօսք բանալ չի լինիլ, զի միանմանութիւն չունին, հակընդդէմ ծայրն են բռնում Հռովմայ գիմաց: Որքան գոքա լաւ ճանաչուեն, նոյնքան և առաւել վեհ և ուշագրաւ կլինի Հայաստանեայց եկեղեցու ուղղափառ դաւանաբանութիւնը:

Գ.

ԲԱՆԱԿԱՐԳԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

22.

ԴԱՒԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՅՈՒ:

Բանակարգական աստուածաբանութիւնը բանում է մեր առաջ մի այնպիսի շրջան, որտեղ փայլում է Հայաստանեայց եկեղեցու վարդապետութիւնը դաւանական և բարոյական ճիւղաւորութեան մէջ: Մեկնական և պատմական աստուածաբանութիւնը նախապարաստութիւն են այս բաժնի. այնտեղ մանաւանդ պատմական բաժնի մէջ է՝ որ ձգտումն է յառաջանում ճանաչելու այն սկզբունքներն և դաւանանքներն, որոնցով ամրապնդուած է Հայաստանեայց եկեղեցու ամբողջ կեանքը, գործունէութիւնն ու յառաջագիմութիւնը: Այստեղ է որ հանգոյց են կազմում աստուածաբանի ուսումնասիրութեան բոլոր արմատները. այստեղ է որ ստանում է նա իւր հոգեւոր հաստատութիւնը, յենուելով Հայոց եկեղեցու սուրբ սկզբունքներին՝ իբրեւ կարծր և անշարժ ապառաժի. սա պէտք է ցոյց տայ հային այն աղբիւրներն, որոնցից միայն կարէ ստանալ նա իւր ծարաւի յագուրդը, կամ այն զինարաններն, որոնցից ստանում է իւր հոգեւոր զէնքերը:

Անշուշտ դաւանաբանութեան հիմնաքարն է ս. Գիրքը. սակայն դաւանաբանութիւն Հայաստանեայց եկեղեցու լինելով, պարտւում է տնհրաժեշտապէս պատմական դարաւոր այդ եկեղեցու շուրջ, որ 1600 տարի նայում է հայ ժողովրդի վերայ և

սնուցանում է նորան կենդանութեան սնունդով¹։ Բայց նա այդ սոսկ պատմական գիտութիւն չէ դարձնում. նորա աղբիւրը կենդանութիւն է, ուստի և չկարէ մեռելութեան բարեկամանալ. նորա նիւթը պատմական է՝ այո՛, ուստի և քննական է նորա զեկը պատմութեան այդ երկար ալիքների մէջ, սակայն նա նոր է և թարմ, կենդանի և վառ, վասնզի պէտք է մտածենք նորա վերայ, որպէս զի մեր սեպհականը դարձնենք՝ դաւանանքը հաւատքի գործ է, այսինքն գիտենալու և զգալու. գիտենալ հաւատալ չէ. հաւատալ — զգալ չէ, ալ գիտենալ և զգալ միանգամայն։ Դաւանաբանին է ասուած՝ «քաջիմաց լեր, մանր քննեա՛ւ, սրտոնս լեր մտօք առաւել քան աշօք»²։ Ասկայն «հաւատք հասուցանեն ի ծանօթութիւն փառացն Աստուծոյ»³. հաւատազուրկ լինելով՝ չի կարելի դաւանաբանութեան մէջ յառաջագիմել, վասնզի «առանց հաւատոյ անհնարին է զՍուրբ Հոգին ընդունել»⁴։ Այսինքն պէտք է զգալ հասկացողութեան հետ կապուած մի ձգտումն դէպի այն, առ որ գիմումենք մեր ուսումնասիրութեան մէջ։

Պատմական է դաւանաբանութեան հիմունքն, այսինքն նորա նշանաբանն է Հայաստանեայց եկեղեցու գիտաստութիւնը, թէ պատմականապէս աւանդուել է նորան աստուածային յայտնութիւնը մարդկութեան փրկութեան համար։ Բայց աստուածայինը մնում է միշտ աստուածային և մարդկութեան մէջ մարդկաբար ըմբռնում, և հէնց այդ ըմբռնումներն են, որոնք գիտնական մշակման պէտք է ենթարկուին, որպէս զի գիտաստական դառնան մշտապէս։ Հաւատքը համոզմունքի ամրութիւն պէտք է ունենայ։

1. «Բողոքականութեան» սկզբնական ձգտումը լինելով դառնալ Հռովմէական հեթանոսութիւնից դէպի քրիստոնէութիւն, նորա մի սրէնը՝ Մեղանխտոն ասում է. «չպէտք է ընդունել և ոչ մի վարդապետութիւն, որ վկայութիւն չունի հին սուրբ եկեղեցուց, և դիւրահասկանալի է՝ որ հին եկեղեցիներն պարտ են ունենալ հաւատոյ բոլոր մասերը, այսինքն ամեն ինչ որ անհրաժեշտ է երջանկութեան»։

2. Եղիշէ. անդ. էջ. 319. 3. Յաճախ. էջ. 152. 4. Եղիշէ. անդ. էջ. 313.

Համոզմունքը գաղափար է, սակայն գաղափար, որ այլ է տգէտի մէջ և այլ նորա մէջ՝ որ մտածելով է սեփականել մի Համոզմունք: Տղէտի Համոզմունքը խախուտ է, երբեքուն է. ջրեցիր թէ չէ, կցնգուի և տեղը տորիչելեան դատարկութիւն կը գոյանայ¹: Մինչդեռ խոհականի Համոզմունքը սեւեռուած է նորա մէջ անբաժան: Միայն այն է Համոզմունք, որի վրայ մտածել ենք. մտածել՝ նոյն է թէ իւրացնել. իսկ այն ամենն, որի վրայ չես մտածել և ունիս, թուրթակաբար ունիս:

Այսպիսով այն որ ստացել է գաւառաբանը մեկնութիւնից և պատմական բաժնից, ձգում է մտածողական իմաստասիրական բովը, մշակում և ներկայացնում կանոնաւոր բանակարգի մէջ: Գաւառաբանը պարտ է ճանաչել ոչ միայն եկեղեցու անցեալն, այլ և ներկան, որպէս զի հասարակութեան զարգացման դիւրմբունելի կացնէ իւր պաշտած պատմական հաւատալիքները: Վասնորոյ այս ամբողջ թէ ուսման թէ ուսուցման գործում, թէ ուսուցողի թէ ուսանողի հոգու մէջ հաւատքը նախընթաց է և յետընթաց: Նախընթաց՝ զի հաւատալու տրամադրութիւն է պէտք. յետընթաց՝ զի մտածելով կլինի ամուր հաւատք: Բայց վայ նորան՝ որ կոյր է և տեսնել է ուզում լոյսը, խու՛ և լսել է ուզում ձայնը. կամ աչքերը ծածկում է, վախենալով լոյսից կուրանալուց, և կամ աչքով լսել է ուզում, ականջով տեսնել և հակառակում է աստուածային ձայնին², կարծելով թէ կկարե-

1. Այս է սոսկալի անհաւատութիւնը: Փոքր ի շատէ կրթուած մարդը, որ առանց հիմնովին մտածելու և ուսումնասիրելու մի հարց, չէ կարենում եզրակացութիւն անել, բնաւ չի մտնիլ տղէտի անհաւատութեան մէջ, եթէ նա այդ անհաւատութիւնն իբրեւ նախապաշարմունք ինչ չէ ժառանգել տգիտութեան ժամանակից: Ուստի խիստ վտանգաւ ր խելակորոյս այլանդակութիւններ են անխոհական և տգէտ անհաւատները: Դոքա են հասարակութեան զգուշի վէբբերը: Դոքա ոչ գիտուն են ոչ տգէտ. «տըխմարներն և խելօք մարդիկ հաւասարապէս անվտանգ են, Միմիայն կիսախմարներն ու կիսագիտուններն են (Halbnarren und Halbweisen), որ վտանգաւոր են: Goethe. անգ. էջ 123:

2. Այդպիսիների համար է ասում Քրիստոս «Ամենայն միշտ և հայհո-

նայ իւր գլխով ընկող կոտորէ: Հաւատալեաց մէջ անհրաժեշտ է բռնալ միայն հոգու աչքերն և եթ:

Դաւանաբանութիւնը ներկայացնում է քրիստոնէական վարդապետութիւնը կամ հաւատալիքն իրրեւ աստուածային ճշմարտութիւն Հայաստանեայց եկեղեցու մէջ: Այստեղից հեռեւում է պարզապէս որ ջատագովական հանգէս է նորա ընթացքը պատմական և թէ իմաստասիրական բանալարութեան մէջ: Իսկ ջատագովութիւնը (Apologetik) չի կարող միայնակ ընթանալ, վասն զի նորա դէմ է ելնում հակառակութիւն, որ բանում է նորա առաջ մաքառման հանգէս ևս: Ահա նորան գործակցում է այստեղ և բանակոխը կամ մարտաբանութիւնը (Polemik): Երկուսն ևս պատկանում են դաւանաբանութեան, որոնք նորա ղգայարանքներն են, դոցանով նա հասկանալի է գառնում, ոցա մէջ է դաւանաբանական կեանքի ղարկերակը. դոքա երկու առանցքներն են, որոնցից մէկով դրականապէս միւսով բացասականապէս արձակում է դաւանաբանութեան միջով անցնող ելեբորական հոսանքը¹: Քայլ առ քայլ յառաջ գնալով, դաւանաբանութիւնը պարտաւոր է իւր հաւատալիքները պաշտպանել հակառակորդների դէմ², լինին դոքա հեթանոս թէ քրիստոնեայ: Նա պէտք է շանթահարէ իւրաքանչիւր մոլորութիւն և բռնադբոսումն: Այսպիսով ջատագովութիւնն ու բանակոխը կեդրոնանում է լիովին դաւանաբանութեան մէջ, թէև մեկնու-

յութիւնք թողցին մարդկան. բայց զհոգւոյն հայհոյութիւն մի թողցի: Մատթ. ԺԲ, 31.

1. Hagenbach, անդ. էջ. 361.

2. Հայոց եկեղեցու ս. Հայրերի գրեթէ բոլոր գրուածները ջատագովական բանակռական են, Իրրեւ զուտ ջատագովութիւն յայտնի է գեղեցկաբան Եզնիկ Աղբաջու «Եղծ աղանդոց», որ յաճախ տպագրուել է: Քրիստոնէական բազմաթիւ նոր ջատագովութիւններից յիշեմ գոնէ Guizot, méditations sur l'essence de la religion chrétienne. Paris 1864. կայ և ոսերէն Տոմ. 1871. Լայպցիգի համալսարանի պրոֆ. Լութարգի Апология Христианства. Նորերս լոյս տեսաւ և Христианская Апологетика проф. Н. П. Рождественского Տոմ. 1893.

թիւնն ու եկեղեցական պատմութիւնը նոյնպէս յերկրաւած պէտք է լինին միշտ գոցա հետ: Իսկ դաւանաբանութեան մէջ ջատագովութիւնը յենուած է պատմութեան վրայ և իմաստասիրաբար ցոյց տալիս, որ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնը, մարդկութեան կրօնը: Հարկաւ տյտեղ որոշ չափով տեղ կըռնէ և կրօնի փիլիսոփայութիւնն, որի հետագօտութիւնը, ցոյց տալով որ քրիստոնէութիւնն է կառարեւագոյն կրօնը, քրիստոնէութեան ուսումնասիրութեամբ կհետեւնէ՝ որ նա ամփոփում է իւր մէջ ամենայն ինչ, որ պահանջուած է և պահանջուել կարէ կատարեալ կրօնից: Քաջայայտ է որ քրիստոնէութիւնն առանձնայատուկ կրօն է, աստուածային յայտնութիւն, ըստ որում մարդկանց համար է, ուստի և մարդկային միանգամայն, փասնորոյ և անհրաժեշտ է ականերեւ կայնել՝ որ հէնց այդ է մարդկային որոշման պահանջածն, այդ է իւրաքանչիւրի հոգեկիցն, և իւրաքանչիւրը դորա մէջ միայն պէտք է գտնէ մարդկութեան բաղձալի փրկութիւնը:

Իայց քանի որ մեր դաւանաբանութիւնը փերաբերում է Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցուն, որին մենք պատկանում ենք սրտով, ուստի դաւանաբանական բանակօւիւն ևս պէտք է անբաժան լինի նորանից: Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցին գիտէ համբերատար լինել դէպի ուրիշ քրիստոնեաները, ճանաչելով նոցա ևս քրիստոնեայ, սակայն դաւանական կամ հիմնաբանական սկզբունքների մէջ չի կարող իւր հակառակորդին դէմ չենել և միանգամայն ուղղափառ համարուել: Նա պարտաւոր է է հերքել հակառակ դաւանանքները, փասն զի այդ ուղղութիւնն անմիջական հետեանք է ճշմարիտ և անկեղծաւոր հաւատքի ու համոզմունքի¹, Աստուածաբանն և հաւատացեալը չեն կարող հան-

1. „L'homme n'est point un système, qui se dévide comme un fil jusqu'à son dernier bout. Il n'est point une force mécanique, qui se prolonge en ligne droite à l'infini... Le fanatisme en toutes choses est la réduction de l'intelligence par la passion sous le joug d'une idée exclusive“. այս որոշ չափով ճշմարտութիւն է ամենուրեք. Rémusat, de la Réforme et du Protestantisme, էջ. 52. (առ Hagenbach): Բողոքականները ծաղրում էին Հռովմայ հեթանոսական հայ-

գիտտ խիղճ ունենալ և մի և նոյն ժամանակ կեղծաւորութիւն շողորորթել այլոց, չեն կարող «երկուց տէրանց ծառայել», այլ պարտաւոր են, տալ «ղխյսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ», աստուածաբանը չի կարող հաշտուել ճշմարտութեան թշնամու և մոլորութեան հետ, եթէ նա հաւատք ունի, այսինքն իրաւ՝ աստուածաբան է...: Թեքել և ծեքել եկեղեցու դաւանանքը՝ հաշտեցնելու համար այլոց հետ՝ ոչ միայն կատարեալ կեղծաւորութիւն է և անարի անազնութիւն, այլ և չարամիաութիւն ու վատի թուլութիւն: Այլ Հռովմէական և ոչ «բողոքական» դաւանանքը չի կարող գոհացնել Հային. ըստ որում նա պարտաւոր է միշտ զգուշանալ դոցա գրականական ուղիաններէրէ: Քրիստոնէական ոգին հակառակ է կեղծաւորութեան և սլահանջում է անկեղծաւոր հաւատք և դորա համար ամբապինգ զինուորութիւն¹: Այգ անարգանք չէ և ոչ մի եկեղեցու համար, եթէ միայն գիտնական և քրիստոնէական հիմունքները չեն խախտուում:

Մեր նախնիք ևս հաստատուելով ս. Գրիգոր Աւետարչի բազմիցս շեշտած սկզբունքի վրայ, թէ «ամենայն որ կարգացէ զանուն Տեառն կեցցէ, որ զյոյսն խնդրէ ի Քրիստոս Յիսուս», բնաւ չեն զանկուել կրօնամոլութեան մէջ, սակայն և չեն սիրել մեռելութիւն, այլ միշտ կենդանութեամբ յարձակուել են հակառակորդների սխալ

եացքը թէ «արտաքոյ Հռովմէական եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն», սակայն իւրեանց մի կոնսիստորիան մի քանի տարի առաջ շրջաբերականով գոչում էր. «արտաքոյ բողոքական եկեղեցւոյ չիք փրկութիւն»...: Բայց այդ մասին — ուրիշ տեղ:

1. «Հաւատք ծածկեալ կամ կեղծաւորեալ՝ ո՛չ է հեռի յանհաւատութենէ», գրում է ս. Ներսէս Շնորհալին առ Մանուէլ կայսրն, երբ ստիպուած էր իւր բանակաւ յառաջ մղելու երես առ երես, Սակայն այժմ ևս կարգում ենք յաճախ կեղծաւորութիւնների որով ջանում են Հայերից ոմանք օտարաց դիւր գալ և ձգտում են այս ու այն դաւանանքը այլոց նմանեցնել (տես զորօր. Deutscher Merkur 1892. № 44). Թէև առաւել ևս նոցա առաջ ասելի են դառնում: «Մի՞թէ իրերի սովորական ընթացքը չէ՞ որ նա՛ ով մի երրորդի օգտին համար իւր հաւատարմութեան գրծում է, հաւատարիմ չէ մնում նաև նորան», ասում է Ռանկէ:

վարդապետութիւնների վրայ¹։ Եւ ճշմարիտ՝ եթէ կեանք կայ մի եկեղեցու մէջ, նա չի կարող անտարբեր գտնուիլ դէպի մոլորութիւնները կամ իւր հակառակութիւնները, վասն զի «կեանքն է՝ փոխադարձ գործունէութիւն ոյժերի, որոնք ընդիմադրում են մեռելութեան²», ուրեմն ինչպէս կարեն իրապէս կենդանութեան աղբիւրից՝ այն է հաւատքից բղխած ոյժերը մնալ անտարբեր դէպի այն իրողութիւններն, որոնք հետեւաբար հակառակ են հաւատքին, ուրեմն և մեռելութիւն են. ճահճային ջուրը կհոտի. անհրաժեշտ է հոսանք և շարժումն հունի ուղղութեամբ։ Իսկ մեռելութիւնն այնտեղ է տիրում, որտեղ հոգեւորն անշարժութեան գաւառապարտութեամբ, տեղի է տալիս արտաքին սոսկական ձևապաշտութեան։ Ահա գործ, գործունէութիւն և հաւատք այնքան վառ էին Հայաստանեայց եկեղեցու ս. հայրերի մէջ, որ դար չկայ, երբ տառնեակ ջոտագոյնութիւններ և բախիւններ մկած չլինին ճշմարտութեան համար³. դոցա անհրաժեշտու-

1. Տես. գործ. Խաչիկ կաթողիկոսի գեղեցկահիւս թուղթը (Ասողիք. էջ. 203). «մենք ոչ թշնամութեան բանս հակառակ թշնամանացն ձերոց գրեմք, զի ոչ մեք և ոչ եկեղեցիքն Աստուծոյ ունիմք այնպիսի սովորութիւն», սակայն «ի վերայ լերին բարձու հրամայեցաւ բարձրացուցանել զբարբառն հաւատոյ, և ի Տեառնէ հրամայեցաւ՝ զի յունկանէ լուեալն ի վերայ տանեաց բարձրութեան ասել և քարոզել»։

2. La vie c'est l'ensemble des forces, qui résistent à la mort. Bichat.

3. Ե. դարի բոլոր եկեղեցական գրուածներն, որոնք ըստ առթին յիշատակումեմ շարունակ, գրեթէ ամենքը բանակոռական բովանդակութիւն ևս ունին։ Մինչև դարիս սկզբներն այդպիսի գրուածներ անպակաս են եղել։ Բազմաթիւ գրուածներ կան, որոնք դեռ հրատարակուած չեն զրգրախտարար, յիշենք միայն մի մի հատ քանի մի շրջաններից։ Ե. դարում յայտնի է Խոսրովիկ, ժամանակակից Եզր կաթողիկոսի, որ իւր մի գեղեցիկ գրուածով մաքառում է երկու բնութեան և այլ հակառակութիւնների դէմ. Բագրատունեաց ժամանակ «Անանիայ վարդապետի Հայոց բան հակաճառութեան ընդդէմ երկարնակաց, զոր գրեաց ի խնդրոյ տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտողի», ապա Սարկաւագ վարդապետի մի նման գրութիւն. կայ տպուած ի Ա Պօլիս Պօղոս Տարօնեցու հրաշալի գրութիւնն ընդդէմ Թէոփիստեայ Հոռոմ փիլիսոփայի, ևն ևն, որոնց մասին երկար կլինէր խօսել։

թիւնն ևս միշտ եղել է և կայ ու կլինի: Հայաստանեայց եկեղեցին պարտաւոր է բնաւ դադար չտալ կենդանութեան հոսանքին, որի տակ պէտք է այրել թէ մոլորութիւնն, թէ ձեւապաշտութիւնը:

Դաւանաբանութեան ուսումնասիրութեան համար չունինք մշակուած ձեռնարկներ. սակայն զանազան հարցերի վրայ գրութիւններ անպակաս են: Ըստ որում անհրաժեշտ է նախապատրաստութիւն, որպէս զի բազմատարբեր նիւթերում չմոլորուի հետամոտչն, որպէս չինտկան բաւիղի (լաբիրինթ) մէջ: Արգարեւ պէտք է զգուշանալ օտար եկեղեցիների պատկանող հեղինակների գրութիւններից գրեթէ ամբողջ աստուածաբանութեան մէջ*. այսու հանգերձ առաւել ևս զգուշութեան կարօտ են այն գրուածներն, որոնց հայերէն լեզուն գրաւում է բարեմիտ հային: Ժ. Դարից սկսած Հայոց գրականութիւնը բռնահարուել է ունիթոններից՝ Հռոմէական մարգորս մունետիկներից, որոնց յիշատակները գրչագրների մէջ գտնուած ոչ սակաւաթիւ կեղծումներն են. դոցա գրուածներն անշուշտ մերժելի են անպայման: Սակայն եղել են հեղինակներ ևս, որոնք այսպէս թէ այնպէս օգտուել են այդ գրուածներից և կամ նոցա հետ պայքարների մէջ մղուել են դէպի խորթ հայեցողութիւններ. ուստի դոքա ևս անգործածելի են: Առաջին կարգին են պատկանում և վեներեմի տալագրութիւններն և առ հասարակ

*. Բանակոռական գրուածներ այլ և այլ եկեղեցիների վերաբերմամբ կան և ռուսերէն. Венескриптовъ. О западныхъ вѣроисповѣданіяхъ и сектахъ протестантскихъ. Спб.—Востоковъ, объ отношеніяхъ римск. церкви къ другимъ христ. церквамъ и ко всему человѣческому роду. Спб. 1864. Іеремія, патріархъ Константиноп. Отвѣты лютеранамъ. 1866. Мейрикъ. Главенство папы предъ судомъ древней церкви; перев. съ англ. Спб. 1866. Михайловскій, Англиканская церковь и ея отношеніе къ православію. Спб. 1864.—Нынѣшніе Несторіане, ихъ ученіе и богослуженіе Харьковъ 1865. Петровъ, Восточныя христ. Общества. Спб. 1869. Римскій католицизмъ въ Россіи. Спб. 1877. Успенскій, Вѣроученіе богослуженіе Коптовъ, Спб. 1865. Кутеповъ. Секты хлыстовъ и скопцовъ. Казань 1883. Ушинскій, о причинахъ появленія раціоналист. ученій штунды Кіевъ. 1884. Городковъ, Догматическ. богословіе по сочиненіямъ Филарета Казань. 1887.

Հռովմէական եղութական դպրոցից լոյս տեսած բոլոր գրութիւնները՝ մանաւանդ նոքա՝ որոնք առերևութ պաշտպան են ելնում Հայաստանեայց ս. եկեղեցուն։ Տարածւում են նոյնպէս ամերիկական հրատարակութիւնների, յաճախ խմբորւած այնպիսի հայեացքներով ևս, որոնք նոյն իսկ իւրեանց մէջ հաստատութիւն և ընդհանրութիւն չունին։ Վասնորոյ Հայաստանեայց ս. եկեղեցու գաւառաբանութեան աղբիւրները պէտք է անպտուճառ մի միայն նորա ս. հայրերի գրութիւնները լինին իւրեանց պատմական սուեռններով։ Դոքա պէտք է բանակարգի (սխտեմ) մէջ յօրինուեն՝ իմաստասիրական մշակման ենթարկուելով։ Հասկանալի է յայտնապէս, որ գաւառաբանութիւնը պարտաւոր է մաքառելու և իւր եկեղեցու շուրջ շեղակուողած այդ գրականութեան այլ և այն հայեացքների դէմ, որոնք պատահաբար մուտք են գործել նաև կեանքի մէջ։ Նա պարտաւոր է զտել և մասնադոյց անել գոցանից իւրաքանչիւրի վրայ, որպէս զի սմեն հաւատարիմ հայի աչքի առաջ բարձրանայ միայն Հայաստանեայց եկեղեցու հարազատ ս. հայրերի հեղինակութիւնն և հիմն։ Մեր հայրն է աւետարանն և մեր մայրը՝ Հայաստանեայց կաթողիկէ առաքելական եկեղեցին — այս է հայի սուրբ նշանաբանը դարերից ի վեր։

(Շարունակելի)՝

Ա. ՏԵԼ. ՄԻՔԵԼԵԱՆ.

*. Յիշատակենք քանի մի հայերէն գրուածներ ևս. քանի մի խօսք Հռովմ. եկեղեցու գլխաւորութեան մասին, թարգմ. Մ. Զոհրապեանի. Թիֆլիս 1861. Ճշմարիտ նշանակութիւն կաթողիկէութեան. կամ գիրք վիճարանութեան. Գէորգ վարդապետի Կ. Պոլսեցւոյ. Կ. Պոլիս 1749. ձրի բաշխեալ!։ Ծրագ. Ճշմարտութեան. շարագրեալ ի Յակոբոս Պատրիարքէ. տպեցեալ հարկագրութեամբ Տեառն Իսահակայ երկրորդ պարթևի ծայրագոյն Պատրիարքի և Հայրապետի ամենայն Հայոց. և կաթողիկոսի ս մօրն եկեղեցեաց Հայաստ. Աստուածաէջ գահին Ս. Էջմիածնի 1755.

Թէ ինչպէս Հռովմ. եկեղեցին ոչ ևս է կաթողիկէ եկեղեցի. պրօֆ. Միշլի Փարիզեցւոյ. թարգմ. Գ. արքեպ. Այվազեանի Վաղարշապատ. 1878. 'նոյն թարգմանչի' Յանոսի յաղագս պապին և ժողովոյ նորա. 1871. (կայ և ռուսերէն ՇՈՅ. 1871):

Այս անհրաժեշտ գրքերը կարելի է գնել ս. Էջմիածնի Տպարանում։